

OTLARDA TUR-JINS MUNOSABATINING IFODALANISH

Termiz davlat universiteti talabasi

Xudoyqulova Iroda Panji qizi

Ilmiy rahbar: D.Ergasheva

Annotatsiya: Ushbu maqolada otlarda uchraydigan tur (giponim) jins (gepironim) pog'anali graduonimik munosabatlar ot so'z turkumi misolida ochib berilgan va ularning farqli jihatlari ko'rsatilib o'tilgan .

Kalit so'zlar: LMG , partonimik , giponimik munosabat , giponimiya , geponim, geperonim , Layanz , R. Safarova , integral , implist , graduonimiya.

Muayyan ot LMG lari nisbatan barqaror va o'ta keng deyarli cheklanmagan va o'zgaruvchan qurshovdan iborat . LMG lar markazidagi leksemalar o'zaro giponimik , partonimik ,graduonimik munosabatlarda yashaydi .

Tilshunoslikda lisoniy birlikning butun bo'lak munosabati Partonimik (part-qism bo'lak) tur- jins munosabati .Giponimik munosabat deyiladi .

Giponimiya , giponim hamda giperonim atamaları dastavval 1968- yilda ingliz tilshunosi Layanz tomonidan qo'llanilgan . shundan so'ng Giponomiya haqidagi dastlabki ilmiy axbarotlar yuzaga kela boshlagan . O'zbek tilshunosligida tilshunos olimi R Safarova bu ma'noviy munosabatni o'rganib chiqqan .Giponimiya lug'at boyligidagi leksemalarninig pog'anali (ieararxik) aloqasidan kelib chiqadigan ma'no munosabatlari . Bunday munosabatlaring mohiyati shundaki , torroq tushuncha yoki ma'no ifodalaydigan leksemalar kengroq tushuncha yoki ma'no ifodalaydigan leksemalar bilan tur (giponim) va jins (geperonim) aloqasida bo'ladi bunday aloqa birlashtiruvchi (integral) semalar orqali amalga oshadi . Masalan : atirgul leksemasining ma'nosi, gul leksemasining ma'no tarkibiga it leksemaning ma'nosi hayvon leksemasining ma'no tarkibiga kiradi . Bunday pog'onali bosqichma-bosqich munosabat ayniqsa u yoki bu fanning terminologik tizimida keng tarqalgan .

Giponimik munosabatda giperonim (tur) va giponim (jins) farqlanadi.

Giperonim jins belgisini bildirgan predmetning nomini ifadalovchi ko'pgina ma'noni semantik jihatdan umumlashtiruvchi mikrosistemaning markaziy leksemasi dominantasi sifatida namoyon bo'luvchi lug'aviy birlik . giponim esa ma'lum jins turining nomini hamda o'zining sematik tarkibida impilist tarzda jins ma'nosini ifadalovchi semantik jihatdan geperonimga nisbatan boy bo'lgan lug'aviy birlik .

Giponim va geperonim orasidagi aloqa mantiqiy asosga ega . Bu esa obyektiv borliqdagi umumiylik tushunchasi bilan bog'liq . Masalan : ot hayvon geperonimi tur ma'nosini ifadalovchi leksema sifatida otning barcha turini ifadalovchi leksemalarni leksik – semantik munosabat asosida birlashtirib leksik semantic guruh hosil qiladi. Shu boisdan ot leksemasi giperonim sifatida giponimi bilan leksik- semantic aloqaga kirisha oladi . Masalan : ot-qulun , ot-toychoq , ot- g'o'nan, ot- do'nan , ot – pishti .

Geperonim jins belgisini bildirgan predmetning nomini ifadalovchi ko'pgina ma'noni semantik jihatdan umumlashtiruvchi mikrotizimning markaziy leksemasini dominantasi sifatida namayon bo'luvchi lug'aviy birlik deb aytib o'tdik . Endi geperonimik jins munosabatini hayvonlar misolida ko'rib chiqsak :

Otning erkagi – ayg'ir ,
urg'ochisi -baytal.
Sigirning erkagi- buqa ,
Urg'ochisi -g'unajin .
Echkining erkagi -taka ,
Urg'ochisi- echki .
Qo'yning erkagi- qo'chqor ,
Urg'ochisi- qo'y .
Itning erkagi -it ,
urg'ochisi – qanjiq .
Eshakning erkagi – xangi ,
urg'ochisi – eshak .
Tovuqning erkagi -xo'roz ,
Urg'ochisi -tovuq .
CHO'chqaning erkagi – qobon ,
Urg'ochisi – megajin .

Tilshunosligimizdagi dolzarb masalalardan yana biri bu -Graduonimiya .

Graduonimiya - darajalanish so'zini tilshunoslik atama sifatida ham R Safarova va “Sistem leksikologiya” mualliflari tomonidan qo'llanilgan .

Graduonimiya (grekcha graditio – ko'tarilish o'sish onymo “nom” lug'aviy birliklar o'zaro ma'noviy munosabatga ko'ra ma'lum bir darajalanish qaatorini hosil qiladi . Lug'aviy graduonmiyaning mohiyati bir necha so'zning ma'lum bir belgining oz- ko'pligiga qarab lig'aviy – ma'noviy qatorda tuzilishida hosil bo'ladi.bunga misol qilib quydagilarmi keltirishimiz mumkin .

Polapon-jo'ja -tullak -tovuq yoki xo'roz

Buzoq -g'unajin- xo'kiz yoki sigir

Uloq – taka – yoki sirka

Qo'zichoq -qo'chqor yoki qo'y

Kundung -xo'tik -xangi yoki eshak

Xumpar -mov- mushuk

Jish – qopon -yoki megajin

Graduonimik (pog'anali) munosabatni asarlarda ham uchratishimiz mumkin : jumladan Urg'ochi bo'ri Akbarga tepadan qulagan toshlar va qor uyumlaridan cho'chib , o'zini orqaga oldi , qorong'I ung'ir sari tesarildi , yelkasidagi yollari tikayib ,ko'zlari g'ira- shirada vahshiyona o't sochib , qanday balo kelmasin unga qarshi sapchishga hozirlanib turdi. CH. Aytmatov “Qiyomat “ romani) (1-bet) Akbarning to'dasiga hammasi bu yerdan barilla ko'rinib turardi. Yaratilganlaridan beri hammalari bir-birlariga o'xshash bo'ksalari oq , yelkalari malla kiyiklarning son -sanoqsiz podalari xavf-xatardan xoli keng jing'ilzor vodiya yangi tushgan qor ostidagi erman , shovoqlarini ishtaha bilan chimdib yurishardi. CH. Aytmatov “Qiyomat” romani) (12-bet) Adirlarda qo'y boqib , nay chaldim . nafasim yetmay qoldi. Shunda , eski bir do'mira topdim. Do'mbiramni sayratdim , bepayon adirlar , yoyilib o'tlayotgan qo'ylar , cho'qqilar uchida uzmay chug'irlyotgan qushlar , pag'a-pag'a bulutlarga qarab doston aytdim . T. Murod ” Ot kishnagan oqshom “ Men ikki kun ot sayladim. Oboqli dashti gala-gala ot ! Dasht changitib chopib yuribdi ! Bir yashar qulunlar , uch yashar toylar , to'rt yashar g'o'nonlar , besh yashar do'nanlar ! Sag'risiga uy tiksa bo'ladigan baytallar ! Haybatli ayg'irlar! ...(TMurod “Ot kishnagan oqshom “) Shu tut tagida bir oppoq it supurgi ustida uxlab yotibdi . Kichkinagina belida belbog'dek ikkita -biri qora ,biri jigarrang chizig'i bor. Kimdir ataylab bo'yab qo'yganga o'xshab ko'rinadi . Tumshug'I bilan ikki ko'zi qob -qora . Bir ko'zining tepasida to'mtoq qoshi ham bor . U kampirning oyog' tovushidan erinibgina ko'zini ochdi-yu , chala yarim kerishib , yana uyquga ketdi . (S. Ahmad “ Qora ko'z majnun “) (89-bet) O'rmon etagida esa to'qqizta biya, to'qqizta ho'kiz , to'qqizta to'qqizlik qo'y qurbonlik uchun hozirlanib qo'ygandi .CH. Aytmatov “ Oq kema “) (54- bet) Cho'tir Baymoq kampir qayrilib qaradi- yu , hayratda qoldi : qarshisida g'aroyib ona bug'u turardi .Uning yirik- yirik ko'zlari ta'nali va g'amgin boqardi. U sutdek oq qorni bo'taloqning yungidek qo'ng'ir yung bilan qoplangan . SHoxlari bo'lsa go'zallik timsoli : serbutoq , go'yo kuzgi daraxtning bir bo'lak shoxi . Yelini emizikli ayolning kp'kragidek top-toza va silliq . (CH.Aytmatov “Oq kema) 59-bet) Mevalar pishdi . Qo'zilar to'qli bo'ldi . ularni alohida otarlarga – to'qlilarni alohida, to'daga ayirishdi . (CH. Aytmatov “Oq krma”) (75-bet) Naq uning

ro'parasida narigi qirg'oqda , suvda uchta bug'u turardi . Haqiqiy bug'ular . Tirik. Ular suv ichgani kelgan endi tashnalikni qondirganga o'xshardi. Bittasi eng katta shoxlisi yana suvga boshini egib suv semirar ekan , suvga go'yo shoxlarini oynada ko'rmoqchi bo'lib tikilayotgandek tuyulardi . U qo'ng'ir tusli , ko'krakdor va kuchli edi . Boshini silkitganda yungli oqish labidan tomchilar sachrab tushdi .Erkak bug'u quloqlarini qimirlatib bolaga razm soldi.

Lekin hammasidan ham ko'ra mayda shoxli , ikki biqini do'paygan oq bug'u bolaga ko'proq tikildi. Uning shoxlari kaltaroq , lekin juda chiroyli , xuddi SHoxdor ona bug'uning o'zginasi edi . ko'zlari shahlo ,tip-tiniq . O'zi esa har yili bittadan qulunlaydigan qomatdor biyaga o'xshaydi. SHoxdor ona bug'u bu hum kalla , shalpang quloq Bolani qayerdadir ko'rganini eslayotganday , unga ko'z uzmay qarab turardi. Burnidan yengil hovur ko'tarildi. Uning yonginasida shoxsiz bugucha orqasini ugirib tolning novdasini kemirardi . Uning hech nima bilan ishi yo'q. Semiz g'ayratli quvnoq . U birdan novda kemirishni qo'ydidan ,dikirlab yelkasi bilan ona bug'iga turtinib ketdi va uning atrofida o'ynoqlab , erkalana boshladi. o'zining shoxsiz boshini SHoxdor ona bug'uning biqiniga ishqaladi . SHoxdor ona bug'u bo'lsa hamon bolaga tikilib turardi . (CH. Aytmatov “Oq kema “) (98-bet)

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. R. Sayfullayeva , B. Mengliyev , G. Boqiyeva , M.Qurbonova , Z. Yunosova , M. Abuzalova “ Hozirgi o'zbek adabiy tili “ – Toshkent. 2009
- 2.R. Safarova “Leksik -semantik munosabatlarning turlari”. -Toshkent “O'qituvchi “. 1996 .
3. Latffulayeva D, Davlatova R, Saparniyozova M “Hozirgi o'zbek adabiy tili “. O'quv qo'llanma. – T.: 2018
4. Rahimov S , Umurqulov B “ Hozirgi o'zbek adabiy tili” , Darslik T. : O'qituvchi 2003
5. Mengliyev B “ Hozirgi adabiy tili Darslik.- T. : Tafakkur bo'stoni 2018
6. Jamalxonov H “ Hozirgi o'zbek adabiy tili “ Darslik T. :O'ZME 2013
- 7.Ne'matov H. va b. O'zbek tili struktural sintaksisi. -T.: Universitet,
8. Sayfullayeva R., Mengliyev B. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -T., 2010. O'quv qo'llanma. O'zMU IK tas.
9. Mengliev B. O'zbek tilining struktur sintaksisi –Qarshi., 2003.
10. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. -T.: 1988
- 11 Qurbonova M. Hozirgi zamon o'zbek tili. -T., 2002.
12. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. – T.: Fan, 1975. – 548 b.
13. Bozorov O O'zbek tilida darajalanish T. : 1997
- 14.Orifjonova Sh O'zbek tilida lug'aviy graduonimiya T. : 1996
- 15.Rahmonov G' O'zbek tilida lug'aviy sinonimiya va graduonimiyaning o'zaro munosabati. T.: Farg'ona 2018.
- 16.Aytmatov “Qiyomat” romani . – T.- Adabiyot va san'at nashriyoti . 1989
- 17.CH. Aytmatov “ Oq kema” qissa A. Rashidov tarjimai
- 18.T. Murod “ Ot kishnagan oqshom “
- 19.S. Ahmad “ Qorako'z majnun”- T.- O'zbekiston 2013